

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

מחזור כ (קונטרסים קצ"ג—ר)

ת ש כ " ט

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בירורי לשון

כב. כביכול¹

א. ביטוי זה, שיש בו בספרות הישנה מעין התנצלות כלפי ה', כשמייחסים לו תארים, מעשים או חולשות, המצויים אצל בשר ודם, הוא מן העתיקים בלשון חכמים. הוא נמצא במדרשי ההלכה, בתוספתא, בתלמוד בבלי וירושלמי ובמדרשי האגדה הישנים והמאוחרים וכו'. אביא שתי דוגמאות: "וינח ביום השביעי, וכי יש לפניו יגיעה וכו', ומה תלמוד לומר וינח, אלא כביכול הכתיב על עצמו שברא את עולמו בששה ימים ונח בשביעי" (מכילתא לשמות כ, יא). ורש"י, שמות שם: "וינח וכו' כביכול הכתיב בעצמו מנוחה". "והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות... כי חזק הוא ממנו. דבר גדול (=דבר קשה) דברו מרגלים באותה שעה, כי חזק הוא ממנו (בגוף נסתר, מן ה'). כביכול אפילו בעל הבית (=ה') אינו יכול להוציא כליו משם" (בבלי, סוטה לה ע"א). וברש"י לבמדבר יג, לא: "כי חזק הוא ממנו, כביכול כלפי מעלה אמרו".

ב. במסכת מגילה כא ע"ב מפרש רש"י: "כביכול

1. ראה ערך יכל, קאהוט, ערוך השלם, כרך ה, עמוד 130 ב.

למטה — 132 ; מילון בן־יהודה, כרך ה, ע' 2040 ב — 2042.

נאמר בהקב"ה כבאדם שיכול להאמר בו כן"2. רש"י קרא פביכול, הכ"ף בחירק והבי"ת בשווא³, וכן מנוקד במחזור וורמייזא משנת 1272 בפיוט "ויושע אור ישראל איומתו" (יוצר ליום ח' פסח) בבית החמישי "וברוב גאונך וכו' כאילו לנגדך פביכול"⁴.

ג. בסוף ימי הביניים מוצאים אנו ביאור עד כביכול בדרך דרוש. ר' ישועה בן יוסף, בן החצי השני של המאה החמש עשרה, יליד אלג'יריה שעבר לספרד, מפרש את המלה בספרו "הליכות עולם" על כללי התלמוד (קושטנטינא שנת 1510) בזה הלשון: "כביכול... ר"ל התורה שנכתבה בכ"ב אותיות יכולה לומר דבר זה, אבל לנו אי אפשר. אי נמי (=או גם) כ"ב נוטריקון (=ראשי תיבות) כתוב בתורה"

2, ביכול = במי שיכול — יש בתענית ל ע"ב. — גם ר' יהודה הלוי מפרש כביכול (כוזרי, מאמר שלישי, עג), ורק את המושג, ולא את מבנה המלה.

3. אותיות השימוש בכ"ל בלשון חז"ל נקראות בתיבות מסוימות בשווא, בלי יידוע, ויש מיידעים את השמות. עיין חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד, ע' 54, פסקה 12; יצחק שבטיאל בספר חנוך ילון, ירושלים, תשכ"ג, ע' 342, יידוע.

4. על מחזור וורמייזא ראה ד"ר דניאל גולדשמידט, קרית ספר ל"ד (תשי"ט), 388—396, 513—522; מלאכי בית-אריה, לשוננו כ"ט (תשכ"ה), 27—46, 80—102. על פיוט זה שבמחזור, לשוננו שם, ע' 28, הערה 5. תודתי נתונה לד"ר מ' בית-אריה על טרחתו בבדיקת ניקוד המלה שבמחזור כה"י,

ה. כנגד קריאה זו וכנגד פירוש ר' ישועה יצא בדברים חריפים ר' אליהו בחור אשכנזי בספר "תשבי" (שנת 1541). וכה דבריו: "כביכול⁸ שמשו בן הרבה בהגדרות בדברים שאינם כבוד כלפי מעלה כמו כי חזק הוא ממנו, כביכול כלפי מעלה אמרו כן, קורין אותו (=הוגין את הביטוי) כביכול⁹, ופירשו התורה שנתנה בכ"ב אותיות יכול הלומר כן, אבל לנו אי אפשר לומר. ולזה הפירוש אין טעם וריח מפני כמה דברים. האחד, שיותר נכון היה לומר בכיכול, כמו שאמרו במדרש: נגילה ונשמחה בך, בתורה שנתנה בכ"ב אותיות. והשני, שהיה ראוי להכתב בשתי תיבות כביכול. השלישי, שהיה ראוי לומר כביכולה, כי התורה לשון נקבה. לכן אני אומר, כי הכף והבית משמשין כאחד, כמו שנמצא: שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה, כך כביכול הכף בשוא והבית בפתח, רוצה לומר התורה דברה כלפי מעלה כמו ביכול, פירוש כמו במי שיוכל לקבל המאמר ההוא". רא"ב מפרש את המלה כפירוש רש"י במגילה (לעיל פסקה ב'), ושמא לקח אותו משם.

לניקוד המשנה, עמ' 11: נתינת דעת למסורת קריאה של העדות.

8. "תשבי", הוצאה בעברית והוצאה מקבילה בעברית ורומית, שתיהן באיזנא שנת 1541. שם הערך מנוקד בהן כבפנים: כביכול בפתח ובסימני רפה, ובתרגום הרומי Cabeiachol.
9. במהדורה עם התרגום הרומי יש שינוי: "כביכול כלפי מעלה אמרו, ויש קורין אותו כביכול".

ו. אין חכמה ואין תבונה ואין עצה של מדקדקים לנגד פירוש דרושי עממי, ואפילו המדקדק ר' שמואל ארקיוולטי האיטלקי קיבל את פירוש ר' ישועה וכותב הוא בתחילת פרק א' (על אותיות הא"ב) של ספרו ערוגת הבשם (ויניציאה 1602): "וכבר שגור בפי רבותינו כ"ב יכול, כלומר כ"ב אותיות שהתורה מחוברת מהן יכולות לבאר דבר פלוני, לא לשון בשר ודם"¹⁰. ור' ישעיה הלוי הורוויץ האשכנזי מביא בספרו "שני לוחות הברית" (שגמר בשנת 1623)¹¹ את פירושי "הליכות עולם" לתיבת כביכול ואת פירוש רש"י ביומא ג ע"ב, ואומר: "נמצא לפירוש רש"י צריך לקרות כביכול בחירק תחת הפ"א ושוא תחת הבי"ת"; ואינו מכריע.

ז. שינוי גמור בא בבירור המונח כביכול בהתחדש לימוד המקרא והדקדוק בתקופת ההשכלה. אז התחילו מתעסקים בשאלת המבנה וההגייה שלו מבחינה דקדוקית. ד"ר נחום ברילל פרסם בכתב העת "ישרון", כרך ז' (שנת 1871), ע' 1—6, מאמר על כביכול ובא לידי מסקנה, שיש לקרוא כביכול בכ' חרוקה, וכן קוראים מילוני התלמוד של דוי (1879) ושל קאהוט (1886) ואחרים, מעניין הוא, שבתחילת

10. דפוסי ליוורנו הבליטו וכתבו בסנהדרין ו, ה פב"כול.

11. דפוס פיורדא, שנת 1764, בסוף הספר בחלק תורה שבע"פ, כלל לשונות סוגיות, מסודר לפי הא"ב, דף תו ע"א. בעל השל"ה היה בזמנו מן המועטים, שהבינו את ערך לימוד דקדוק הלשון, הוא כותב: "ולמדתם את בניכם כסדר הזה וכו' וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעודו נער (של"ה, מסכת שבועות, דף קפא ע"א).

המאה שלנו עוד ניקדו מילונינו העבריים החדשים פְּבִיכּוֹל. אליעזר בן־יהודה ניקד בראשונה במילון עברי ווילנא תרס"ג, פְּבִיכּוֹל, פְּבִיכּוֹל, ובמילונו הגדול ל לשון הישנה והחדשה הכריע לצד פְּבִיכּוֹל. במילון העברי של י' גרזובסקי ודוד ידן, יפו, תרע"ט, כתוב "פְּבִיכּוֹל פְּבִיכּוֹל (או פְּבִיכּוֹל)"; ובמילון עברי מאת יהודה גור (גרזובסקי), הוצאת דביר, ת"א, 1946, רק "פְּבִיכּוֹל, פְּבִיכּוֹל". היום מנקדים בספרות ובמילונים עפ"י פְּבִיכּוֹל, והוחזרה המלה ליושנה.

נוספות

לכתיב. — העירוני פרופ' ז' בן־חיים ומר מ' מדן על הכתיב של כביכול בוי"ו במקום ביי"ת הנמצא בכתבי־יד. במכילתא דר' שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, נמצא כביכול בע' 2, 72; כויכול בע' 68, 99; כוייכול בע' 110; כויכל בע' 122; וכאן רשום בשינויי נוסחאות: כוייכול בכ"י ק' ומ' 12. על כתיב מעין זה כותב ר"ן בפירושו לאלפסי כתובות ז' על הנוסח בברכת האירוסין "והתיר לנו... על ידי חופה וקדושין": "וכתוב בספר העטור שעיקר הנסחא הוא ע"י חופה בקדושין בבי"ת, אלא מפני שהדייקנין קראוה לבי"ת ההיא רפה מפני שהיא סמוכה לה"א... טעו הסופרים וכתבו בוא"ו" (מובא בהיכל רש"י של יצחק אבינרי, כרך ג, עמ' קב, א).

12. כתיב זה, ביו"ד אחרי הכ"ף, מעיד על קריאה בכ"ף חרוקה (ראה למעלה, פסקה ב' וסוף פסקה ו').

לפסקה א. — במימרות המרובות בכל ספרות חז"ל המגיעות לעשרות ולמאות מוסב כביכול על ה'. ורק זעיר שם זעיר שם כביכול מוסב על ישראל. ברם גם במאמרים מועטים אלו ההתנצלות שבמלה היא כלפי ה'. כמו שאומר רש"י במגילה: "לפי שדבר קשה הוא לומר שהקב"ה קץ בישראל אמר כביכול". הנוסח בספרי נשא, פסקה מב, שיש בו כביכול ביחס לשטן, "גדול השלום, שאפילו עובדי כוכבים (= שאפילו ישראל עובדים ע"ז) ושלום ביניהם, כביכול אין השטן נוגע בהם" (ספרי במדבר דברים, ע"י שמואל לוריא, ווילנא תרכ"ו, ע' 24, מובא בערוך השלם, ד' קלא, א—ב) אינו מקורי. נוסחאות שונים אלו ראה לכך: בילקוט שמעוני, הושע ד, רמז תק"כ: "ושלום ביניהם, כביכול אינו יכול לשלוט בהם" (= אינו יכול להענישם); בבראשית רבה, נח, פרשה לח, ו: "ושלום ביניהם, אמר המקום: כביכול איני יכול לשלוט בהן"; בבמדבר רבה, נשא, יא, ז: "ושלום ביניהם, כביכול אמר הקב"ה: אין השטן נוגע בהם".

לפסקה ב. — פירוש רש"י זה שבפסקה, המצוי מלבד במגילה כא גם בחגיגה יא ע"ב, רואה את הבי"ת של כביכול כאות יחס של מושא. בעקבות רש"י תולכים ר' אליהו בחור (פסקה ה); ר"ש סיריליאן בפירושו על ירושלמי ברכות, פרק ו, ריש הלכה א: "כביכול... כמו באותו שהשכל יכול לומר בו כן"; באכר בערכי מדרש (תרגום א"ז רבינוביץ, עמ' 50) ואחרים. בסנהדרין צז ע"א וביומא ג ע"ב יש לרש"י ביאור אחר (ר' ישעיה הורוויץ מביאו בשל"ה, לעיל ו): "כאלו יכולין לומר דבר זה, כאלו אפשר לומר כן". לפי זה הבי"ת של כביכול היא בי"ת פרטיציפאלית שבלשון

חכמים, המצטרפת לבינוני במקרים מסוימים (בתיאור הפועל ועוד) במובן "בתור, כ...": בשוגג, במזיד, בידוע וכו'. כביכול = כמי שהוא בבחינת יכול לומר כן. פירוש שלישי מביא רש"י במנחות כח ע"ב, ובשם אחרים ביומא ג ע"ב: כביכול = לו היה יכול להיות, לו אפשרי היה הדבר, וכנראה אינו מתקבל על דעתו.

לפסקה ד, הערה 7. — רק בלשון היודית פירוש כביכול הוא גם הקב"ה, ולא בעברית של לשון חז"ל והרבנים. מילונים, שמביאים כביכול במימרות של התלמוד והמדרש ורש"י במובן הקב"ה, טועים ומטעים, ותמה אני, אם השתמש בו גם ש"י עגנון באוזד מסיפוריו בדרך היודית. בהכנסת כלה, ספר א, פרק ה, במעשה הרב בעל שתי עיניים, הוא כותב: "מיד אני רואה גדולתו של הקב"ה. כמה עולמות יש לו. כמה צדיקים יש לו בעולמו, אעפ"כ כביכול נותן דעתו עלי לפרנסני". המביא ראיה מכאן על כביכול במובן הקב"ה אצל עגנון — טעות בידו.

המשכילים התחילו לכתוב כביכול במקום כאילו סתם, ובזמן האחרון נתפשט ביותר שימוש זה בעיתונות, ומן הראוי להימנע מכך ולומר כאילו. — כפי שראינו כביכול וכאילו הם שני מושגים שונים לגמרי, ובלשון חז"ל, ובפרט בירושלמי, מוצאים אנו את שתי המלים במאמר אחד במובנים השונים, כגון: "אותן שהיו אומרים, עורה למה תישן... וכי יש שינה לפני המקום וכו', אלא כביכול כאילו לפניו שינה בשעה שישראל בצרה" (ירושלמי סוטה ט, יא); מה ת"ל אשר פדית לך ממצרים, כביכול כאילו עצמך פדית (ירושלמי סוכה ד, ג).